

Longue durée, cyklicita a sociální transformace

ILJA ŠRUBAŘ*

Universität Erlangen-Nürnberg, SRN

Longue durée, Cyclicity and Social Transformation

Abstract: The transformation of the post-socialist countries cannot be considered just as a singular event in the history of singular societies but needs examination as a part of the modernisation process in its European or even global context. One of the most striking features in this process is the evidence that the observable course of modern history reveals cyclical movements for which the transition of east-European societies from capitalism to socialism and back to capitalism again as well as the transition of west-European societies from liberal capitalism to welfare state and from there to neo-liberalism are the most obvious examples. The article analyses this cyclicity as a changing course of power discourses where the liberal and etatistic self-descriptions of societies take turns which are stored in the semantic archives of modernity. First, it presents evidence that speaking on cyclicity in history makes sense, second, it shows how cyclicity works in the process of social transformation and, finally, it discusses the impact of the cyclic structure of modernisation on the everyday action in the post-socialist countries.

Sociologický časopis, 2001, Vol. 37 (No. 2: 149-159)

I.

Jedním z nejzajímavějších výsledků transformace postsocialistických zemí je náhled, že transformaci samotnou nelze považovat za ojedinělou událost v ojedinělých společnostech, ale že je ji nutno chápat jako součást procesu modernizace v jeho evropských či globálních souvislostech. Zde ovšem vyvstává otázka, jak správně chápat průběh modernizace, a to nejenom co se týče jejích materiálních kritérií, ale také co se týče teoretické koncepce. Zdá se, že hlavní myšlenkový proud v sociologii jednoduše považuje linearitu historie a sociálního vývoje za samozřejmou, jak jasně ukazují pojmy jako postmodernita nebo druhá modernita. Navzdory těmto běžným myšlenkovým schématům nemůžeme ovšem ignorovat poukazy k tomu, že pozorovatelný běh moderní historie odhaluje také cyklický pohyb, jehož zřejmými důkazem je přechod východních společností od kapitalismu k socialismu a zpět ke kapitalismu, stejně jako přechod západních společností od liberálního kapitalismu k sociálnímu státu, a odtud k neoliberalismu.

Abych ukázal, že modernizační proces má také cyklický průběh, budu postupovat ve třech krocích: nejprve je nutno vyjasnit, v jakém smyslu lze o cyklicitě v historii mluvit; poté se pokusím ukázat, jak se cyklicita projevuje v procesu sociální transformace; a na závěr pojednám o tom, jak cyklická struktura modernizace ovlivňuje každodenní jednání v postsocialistických zemích.

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Ilja Šrubař, Institut für Soziologie der Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Kochstrasse 4, D-91054 Erlangen, SRN, fax +49 9131 852 2087, e-mail ilja.srubar@phil.uni-erlangen.de

Teze o cyklických obrazech v průběhu modernizace může být zaprvé podpořena odkazem ke klasickým ekonomickým teoriím [Marx 1962, Schumpeter 1961, Sombart 1934 atd.]. Tyto teorie nás učí, že ekonomiky – a zejména ekonomiky kapitalistické – se vyvíjejí cyklicky. Samozřejmě nás učí také to, že je třeba rozlišovat mezi cyklicitou a cirkularitou, protože výsledkem ekonomických procesů, které jsou svou strukturou cyklické, je kvantitativní a kvalitativní vývoj materiální kultury. Cykly jako takové se tudíž nemusejí nutně vracet do výchozího bodu, ale můžeme je chápat tak, že umožňují lineární vývoj. Jako příklady nám zde mohou sloužit marxistické teze cyklických krizí, které jsou hybnou silou pokroku v dějinách, nebo Schumpeterovy cykly kreativní destrukce. Z těchto koncepcí se tedy dozvídáme, že cyklicita a linearita sociálních procesů se nevylučují, ale naopak, že obě náleží mezi základní mechanismy konstituce sociálního řádu a jeho změny. Ve své teorii sociálního systému nabízí Niklas Luhmann [1984: 377ff] teoretické vysvětlení tohoto jevu. Konstituci sociálního řádu i sociální změnu chápe jako proces komunikace, v níž vznikají struktury vzájemného očekávání, objektivované a materializované v sémantikách, jejich kódech a v institucionalizovaných symbolických komunikačních médiích. Na jednu stranu tyto struktury umožňují opakované sociální jednání, a tudíž cyklicitu. Na straně druhé, sociální jednání, i pokud se odehrává v rámci těchto struktur, vždy představuje řetěz událostí, které mohou v průběhu času systém změnit a umožňují tak lineární vývoj.

To, co Niklas Luhmann označil svým jedinečným abstraktním způsobem za jeden ze základních principů sebeutváření sociálního systému, bylo – na empiričtější úrovni – historikům známo již před lety. Fernand Braudel ve svém slavném článku o *Histoire et sciences sociales: La longue durée* [1962] navrhl, aby se rozlišovaly tři roviny sociální reality vzhledem k časovým sledům, ve kterých se odehrávají sociální změny. Rozlišil *histoire événementielle*, tzn. úroveň jednotlivých událostí, a *histoire structurelle*, vyznačující se *longue durée*, tj. dlouhodobým procesem epochálních změn. Mezi těmito póly leží *histoire conjoncturelle* – rytmus cyklických fází středního rozsahu, kde se opakovaně objevují typické konfigurace sémantických, ekonomických a sociálních vztahů, i když v rozdílných historických kontextech. Výsledkem sociálních změn, které se odehrávají na první a druhé úrovni, je pak „la longue durée“ – dlouhodobá historie.

Vzhledem k těmto korespondujícím interdisciplinárním výsledkům, které se objevují v ekonomii, historii, stejně jako v sociologii, bychom zřejmě měli fenomén cyklicity zkoumat blíže i tehdy, chceme-li porozumět postsocialistickým transformacím v perspektivě *longue durée* modernizačního procesu.

II.

Nyní je na čase navrhnout několik pojmů, které nám umožní zabývat se problémem cyklicity podrobněji. Podle Braudela je možné v průběhu historie rozpoznat cyklické mechanismy na úrovni periodicky se měnících konfigurací sémantických vzorců a socioekonomických vztahů. Ve svých dějinách Středomoří [1966] popisuje Braudel geografické, sociální a ekonomické podmínky rozdílných typů krajiny jako mechanismy, které opakovaně produkují problémy podobného rázu a nabízejí omezený repertoár prostředků k jejich řešení. Ve Foucaultově *Archeologii poznání* [1973: 183ff] nacházíme metodologicky pokročilou analýzu takových konfigurací. Foucault tyto konfigurace ovšem pojímá jako diskursy svázané spíše s historickou situací než s prostorovými podmínkami, a proto se jeho přístup zdá pro sociologické účely vhodnější. V našem kontextu je důležité zejména jeho rozlišení mezi materiálními podmínkami (jako je moc, ekono-

mické tlaky, sociální konflikty atd.), které nazývá historickým apriori, na jedné straně, a sémantikami na straně druhé, které nabízejí několik druhů interpretace a modelů jednání, kterými lze dané materiální situace řešit. Tento druhý soubor podmínek diskursu, který Foucault nazývá archivem, obsahuje nejenom modely interpretace skutečnosti, dostupné v daném časovém období, ale představuje také sociální zásobu vědění, sestávající z osvědčených praktik řešení problémů, a jejich teoretické legitimace. Interakce všech těchto faktorů vytváří strukturální pravidla diskursu, která, ačkoliv jsou v principu latentní, je možno analýzou rozeznat ve struktuře archivu. Archivy lze v tomto kontextu chápat jako konfigurace různých soustav sémantických instrukcí, z kterých aktéři vycházejí a které stále znova pragmaticky modifikují jejich užíváním v konkrétních situacích, zatímco jejich funkce coby obecných modelů legitimace jednání zůstává nezměněna. V tomto ohledu sdílejí sémantické systémy podvojný charakter svého nosného média – řeči – která je jak institucionalizovaným sémiotickým systémem, tak současně jeho praktickým situačním užíváním.

V tomto krátkém pokusu o pojmové objasnění cyklických mechanismů sociální změny je zapotřebí věnovat pozornost samotné struktuře archivů, přesněji řečeno, vzájemnému vztahu sémantik, které obsahuje. Ačkoliv se sám Foucault pokoušel překonat strukturalismus, nemáme důvod, proč ignorovat závažné výsledky týkající se struktury sémiotických systémů, kterou odhalila strukturalistická analýza jazyka. V našem kontextu je důležité poznání, že významová funkce znaků je založena na vzájemné vztaženosti a diferencii [Saussure 1967]. Tato diference je často binárního charakteru; v každém případě musí být dána relace ke kontrastujícímu protějšku, má-li znak jako spojení mezi označujícím a označeným plnit svou sémantickou funkci. Při aplikaci na sémantické systémy ve smyslu sociálních systémů vědění to znamená, že lze očekávat, že se významové obsahy těchto systémů budou vytvářet na základě vzájemně kontrastujících diferencí. To musí platit zejména pro modernitu, která je charakterizována pluralizací světových názorů *par excellence*. Proces modernizace je tak spojen se vznikem alternativních, ovšem vzájemně příbuzných a navzájem konkurujících popisů společnosti. Ve světle Braudelových a Foucaultových závěrů lze tak tento proces považovat za řetězec opakujících se konfigurací těchto sémantických sebepopisů.

III.

Použijme nyní získané teoretické nástroje k začlenění postsocialistické transformace do perspektivy *longue durée* procesu modernizace.

Pozorujeme-li strukturální změny v procesu modernizace v dlouhodobé perspektivě (*longue durée*) ve smyslu Braudelově, jeví se nám tento proces jako stále se reprodukující cyklus etatických a liberálních modelů sociálního řádu v průběhu vývoje industriálních společností [Sombart 1934, Bornschier 1988, Šrubař 1996]. Současný nástup globalizace se v tomto kontextu jeví jako opětovný vzestup (neo)liberálního období, které následuje po období etatickém. Opatření, která se dnes tak naléhavě doporučují, například uvolnění regulace ekonomiky, omezení státní správy, privatizace státních podniků a služeb, stejně jako přesun rizik spojených s nezaměstnaností a onemocněním na samotné zaměstnance za účelem zvýšení jejich výkonové motivace jsou dobře známé. S těmito druhy návrhů se setkáváme u starých liberálních modelů industriální společnosti, popřípadě občanské společnosti, jak ji ve svých dílech podal například Herbert Spencer [1889], John Stuart Mill [1963, 1985] nebo William G. Sumner [1947]. I tyto modely jsou charakteristické samoregulací trhu, minimální státní regulací a distribucí sociálních pozic na základě

individuálního výkonu. Jako otevřené společnosti tvoří systém s otevřenou světovou ekonomikou. Ale praktický smysl těchto liberálních modelů se ukáže, až když si uvědomíme, že jejich návrhy směřují ke zrušení sociálních struktur, které tyto modely připisují svým protějškům – etatistickým, neboli, jak je nazval Spencer, vojenským společnostem, kde přetrvává byrokratická státní regulace ekonomického a sociálního života, alokace sociálních pozic je založena na askripci, a kde hlavní motivací v organizaci ekonomického systému je dosažení hospodářské autonomie. Liberální modely tak zřejmě představují pouze jednu část sémantických archivů v diskursu modernizace, a jejich protějškem je část modelů se státní správou. Nicméně na konci devatenáctého století, v jehož průběhu byly vysloveny tyto liberální návrhy, počal skutečný sociální vývoj, aniž by jen z dálky odpovídal dnes běžnému sociologickému názoru na modernizaci, pomalu nabírat rysy kritizovaných etatistických modelů. Tento obrat byl samozřejmě založen, řečeno s Foucaultem na logice *historic apriori*, která řídila kapitalistický způsob výroby: strukturní požadavek globální akumulace kapitálu, potřeba lidské pracovní síly, která musí být stále k dispozici, i když ji nelze permanentně zaměstnávat, daná strukturou zhodnocování kapitálu, závislost stále většího počtu obyvatel na kapitalistické ekonomice, a v neposlední řadě sociální nerovnost jako podmínka fungování kapitalistické výroby – všechny tyto faktory vyplývající z raného liberálního období a analyzované už Karlem Marxem [1962: 640 ff.] daly vzniknout konfliktnímu potenciálu, který se stal permanentním impulsem pro etatistické preference v průběhu evropské modernizace.

Pokusy vyrovnat se s třídními konflikty, které vyplynuly z této konstelace, jež poznamenala vývoj evropských společností v průběhu devatenáctého a první poloviny dvacátého století, skutečně vedly k rozdílným řešením, která je zde třeba připomenout: Podíváme-li se na Evropu roku 1937, pak pouze menšina evropských společností dokázala vyřešit industrializací podmíněnou transformaci svých sociálních struktur, ve smyslu sociologických modernizačních teorií, tj. integraci populace do stabilního demokratického řádu (Velká Británie, částečně Francie, Československo, Švýcarsko, Skandinávie a země Beneluxu). Většina společností v jižní, východní a střední Evropě reagovala na nástup modernizace pravicovými autoritářskými režimy. Tyto země zpravidla prošly krátkou fází liberalizace a demokratizace, během níž byla tradiční elita, vládoucí v tehdy více méně konstitučních monarchiích, sesazena nebo dočasně nahrazena. V těchto liberálních fázích stála nová vznikající levicová hnutí, legitimující se třídním konfliktem, proti radikálním pravicovým nebo konzervativním silám, které se později staly páteří autoritářních režimů. Opačný vývoj ruské revoluce lze považovat za levicově orientovaný extrémní etatistický výsledek jednoho z období dočasné politické liberalizace.

Tento hrubě načrtnutý model je nutno dále specifikovat. Pro naše účely musíme rozlišit tři typy autoritářských režimů. Jeden z nich se ustanovil jako důsledek obrovských sociálních změn, vyplývajících z rychlé a intenzivní industrializace, další vznikl – většinou – jako reakce tradičních vyšších tříd a jejich klientel na sociální následky počínající modernizace společnosti. S prvním typem se setkáváme u autoritářských režimů Itálie a Německa, kde fašistická nebo nacionálně socialistická hnutí reagovala na již vyvinutý třídní konflikt pokusem o ekonomickou regulaci a sociální zabezpečení spojeným s patřičnou etatistickou sémantikou. Druhý typ se objevuje na jižní a východní periferii Evropy, tzn. v Řecku, Portugalsku, Španělsku, stejně tak v Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku, Jugoslávii a částečně v Polsku. Pokus o radikální překonání třídního konfliktu pomocí vyvlastnění a zřízení centralistického státu – tak jako během bolševického režimu v Rusku – je typický pro třetí typ etatistického režimu. Každý z těchto tří typů autoritář-

ské adaptace společnosti na sociální důsledky modernizace lze tudíž považovat za etatistickou reakci na následky liberálního světového ekonomického systému.

Zrušením soukromého majetku překročil ovšem levicový etatismus bolševického typu hranici, která ho oddělila od možnosti uchovat si liberální model jako strukturní volbu ve svých archivech. Etatismus se začal ztotožňovat se socialismem a jeho archivy se staly monosémantické, protože kapitalismus, jako kontrastující liberální protějšek, ke kterému odkazovala socialistická sémantika, byl vyčleněn z rejstříku alternativ kompatibilních se socialistickou systémovou strukturou.

Bylo by ovšem chybou jednoduše spojovat sílící etatismus jen s autoritářskými režimy nebo s okrajovou situací některých zemí. Od počátku devatenáctého století jsme svědky narůstajícího vlivu nacionalismu a prosazování národního státu jako reakce na první vlnu liberální industriální globalizace. Nacionalismus jako mechanismus etatistické integrace založený na moderní konstrukci společných tradic, pomocí kterých se rané industriální společnosti pokoušely překonat svou první transformační anomii, představuje současně proces lokálního uzavírání společností jako reakci na tlak světového ekonomického systému. O integrační síle nacionalistické sémantiky svědčí fakt, že byla schopna adaptovat a integrovat i světonázory, ve kterých hrál významnou roli internacionalismus, jak dokazuje pozdější existence nacionálních liberálů, nacionálních socialistů nebo nacionálních bolševiků. Z tohoto nacionalisticko-etatistického rámce vzešla v polovině 19. století nová sémantika národní ekonomiky [List 1842] jako pojetí kontrastující s kosmopolitní klasickou politickou ekonomikou Adama Smithe a Davida Ricarda. Současně vedl vývoj kapitalismu *laissez-faire* v nejrozvinutějších průmyslových zemích k náhledu, že státní kompenzace individuálních rizik způsobených trhem je nezbytným prostředkem politické stabilizace: v letech 1880 až 1920 tak zavedly vyspělé industriální země Evropy systémy sociálního zabezpečení [Ritter 1991].

Kromě sociálních otázek přinesl proces modernizace i další faktory, které přispěly k tomu, že se kapitalismus *laissez-faire* počal podržovat politice národního státu. Velký význam zde měly vládní pokusy o zvládnutí následků krize roku 1929, stejně jako koncentrace kapitálu, která vyžadovala plánovanou koordinaci produkce velkých průmyslových podniků. Z tohoto hlediska se kombinace tržní a plánované ekonomiky zdála docela dobře možná, a při pohledu na existující soupeřící autoritářské režimy, které ohrožovaly parlamentní demokracii, byla také vysoce žádoucí. „*Planning for freedom and democracy*“ [Mannheim 1968] by mohlo být heslem těchto vznikajících programů pro zvýšení blahobytu, které v našem kontextu představují čtvrtý typ etatismu. Technika sociální politiky, používaná sociálním státem a proměňující skupiny obyvatelstva v klienty spojené se státem mechanismem přerozdělování národního produktu, již byla rozvinuta v totalitárních průmyslových zemích (Německo, Sovětský svaz) v 30. a 40. letech. V demokratickém kontextu společností s volnými podnikáním, zejména po 2. světové válce, sloužila tato technika samozřejmě k jiným účelům: přerozdělování národního produktu mělo spojit populaci s demokratickým politickým systémem a posílit přijetí tržní ekonomiky, která se nyní, zbavena nekalkulovatelných rizik pro závislou většinu zaměstnaných, mohla také stát legitimním cílem státních podpor. Tento podpůrný mechanismus sociálního státu, který osciloval mezi ekonomikou a společností, ovšem ve svých archivech uchovává jak liberální, tak etatistickou sémantiku, protože musí respektovat praktiky obsažené v obou a udržovat je v rovnováze. Sociální stát – jak ukázal Habermas [1973] – se tak stal obecnou metodou legitimizace pluralistické, pozděně kapitalistické industriální společnosti prvních desetiletí po 2. světové válce. V tutéž dobu, kdy jih Evropy byl stále ovládán pravicovými

autoritářskými režimy, se ve východní Evropě pod nadvládou Sovětského svazu rozšířila radikální varianta „reálného socialismu“ jako paternalistického státu. Etatistické období evropského modernizačního procesu tak dosáhlo svého vrcholu tři desetiletí po skončení 2. světové války. Dokonce i nadnárodní organizace západoevropských společností – kupř. Evropská unie – přijaly charakteristické znaky přerozdělovacího sociálního státu, ve kterém jsou jihoevropské země – které zvládly přechod od autoritářských vlád o nějakých patnáct let dříve než země východoevropské – nyní integrovány.

Ovšem v osmdesátých letech jak západní, tak východní typ etatismu zjevně dosáhl svých mezí. Vysoký stupeň ekonomické regulace, který byl i přes dané rozdíly pro oba typický, zapříčinil jejich neschopnost vyrovnat se s požadavky kvalitativně nové mezinárodní dělby práce, která je založena na rychlé globální komunikační a dopravní infrastruktuře a která umožňuje globálně neomezený tok zboží a kapitálu. Tato nová vlna globalizace znamená začátek další liberalistické fáze modernizace, která následuje po období etatistickém. Její infrastruktura oprostí výrobce od lokálních omezení daných politickými systémy jednotlivých národních států. Tak zůstává jedna z důležitých podmínek fungujícího sociálního etatismu nesplněna: nadřazenost politiky nad ekonomikou. Ve světovém ekonomickém systému si ekonomika může znovu vydobýt svou vůdčí pozici, a ještě jednou tak dokázat, že je opravdovým základem občanské společnosti. Národní státy mohou lákat a soutěžit mezi sebou jako výhodné průmyslové oblasti tím, že poskytnou právní jistoty podnikatelům, přestanou regulovat podmínky ekonomiky, tzn. uvolní povinnosti zaměstnavatelů vůči zaměstnancům, omezí vládní intervence do ekonomiky, ekonomice poskytnou daňové úlevy atd.

Ze strukturálního hlediska jsou problémy, které musí evropské země řešit, výsledkem podobných podmínek: ačkoliv musíme vzít samozřejmě v úvahu specifické rozdíly týkající se sémantických variant etatismu a s nimi spojené difference v rozsahu etatistické reglementace, faktem zůstává, že všechny evropské země náležely k některému ze zmínovaných typů etatistického sociálního řádu. Obecně vzato, musí všechny tyto země řešit tytéž úkoly, vyplývající z konsekvencí neoliberální globalizace, ačkoliv každá v jiném rozsahu. Mezi tyto úkoly patří privatizace státních podniků, ústup od byrokratických omezení podnikání, uvolnění trhu práce, stejně jako omezení státního přerozdělování, tzn. redukce sociálního zabezpečení ve všech oblastech. Ovšem zatímco západní společnosti zde mohou navázat na legitimační konotace liberální sémantiky, která vždy byla přítomna v jejich archivech, monosémantické společnosti autoritářského reálného socialismu nemohly využít žádné alternativy neetatistické sémantiky, která by byla vyplynula z „historického apriori“ jejich sociálního systému. Místo toho při popisu sebe sama musely použít strukturální vnější model kapitalismu jako kontrastující sémantický protějšek. Nemohly tedy vyhovět požadavkům globalizace přechodem k alternativní sémantice, která by vyplynula z nich samých, ale byly nuceny změnit systém jako takový.

Mohli bychom nyní očekávat, že uskutečnění opatření, vyžadovaných globalizací, by mělo za podmínek změny systému probíhat mnohem pomaleji. Ovšem fakta překvapivě ukazují něco jiného. Zdá se, že systémová změna učinila země na okraji Evropské unie vnímavější k požadavkům globalizace, zatímco země v jejím středu je akceptují pomalu a pod tlakem narůstajících obtíží s financováním sociálního státu [World... 1997]. Vypadá to, jako by země v jádru Evropské unie, s výjimkou Velké Británie, zůstávaly – díky jejich předchozí preferenci etatistické adaptační strategie a strategie blahobytu – ve statickém stavu, zatímco deregulační strategie tendují k rychlejšímu uskutečnění na okraji Unie. Východní kandidáti na členství v EU (Polsko, Česká republika, Slovensko, Maďar-

sko, Slovinsko a Estonsko) vykazují znaky pozitivní dynamiky adaptace: jsou pro ně charakteristické klesající nebo relativně nízké míry nezaměstnanosti, obnovený ekonomický růst a příjmová diferenciacie podél vertikální stratifikace. Dynamiku těchto společností lze jasně vidět na měnící se sociální stratifikaci a vývoji struktury příjmů, které probíhají od roku 1989 [Matějů 1998].

Mohli bychom tedy vyslovit hypotézu, že ochota přijmout požadavky nově se počinajícího liberálního období je spojena s typem etatistického režimu, který se má deregulovat. Funkce sociálního státu, které se mají omezit, jsou spojeny jak reálně, tak symbolicky s tímto režimem. Odstranění sociálních technik autoritářského režimu je tak v průběhu demokratizace zřejmě jednodušší než omezení státu blahobytu, jehož cílem je posílení demokracie a legitimace tržního hospodářství. Jedním z rozhodujících faktorů je zde zjevně skutečnost, že na rozdíl od západního modelu systém blahobytu „reálného socialismu“ nikdy nedosáhl dostatečné úrovně, aby poskytl legitimizaci režimu. Můžeme také předpokládat, že je spíše možné legitimizovat sociálně strukturní výsledky a sociální náklady deetatizace v procesu přechodu od autoritářské vlády, pokud je lze prezentovat jako opatření nutná pro překonání starého nežádoucího režimu. Celý transformační proces tak může být založen na očekávání lidí, kteří, jak ukázaly výzkumy provedené ve východní Evropě, si uvědomují zhoršení jejich současné situace, ale věří v možnost, že se v blízké budoucnosti zlepší [Rose a Seifert 1995]. Naproti tomu je politicky obtížnější odstranit centrální nástroj z legitimačního mechanismu sociálního státu, který politické třídě zemí EU již 50 let umožňuje zůstat u moci. Navíc v těchto společnostech neexistuje, pokud na věc nahlédneme z každodenní perspektivy, téměř žádná motivace pro přijetí sociálních důsledků systémových změn, které by znamenaly krok zpět od předchozích vymožeností.

Při pohledu na tyto změny v perspektivě *longue durée* jako na důsledek opakovaně se objevujících konfigurací tedy zjišťujeme, že některé charakteristiky současné systémové transformace, které se zdají náhodnými, chybnými anachronismy, nebo naopak novými výtvary specifickými pro současnou situaci, jsou součástmi konfigurací typických pro proces modernizace od jeho počátků. Jedním z takových domnělých chybných momentů transformace je nárůst diskursů a praktik založených na etnicismu a nacionalismu, které pozorovatelé jakoby samozřejmě většinou připisují postsocialistickým zemím. V pohledu zde podaném jsme ovšem viděli, že vznik evropského nacionalismu a s ním spojené procesy sociálního uzavírání a exkluze se vztahovaly už k první liberalistické vlně industrializace jako reakce na její dezintegrační účinky. Platí-li naše pojetí cyklicity, měli bychom očekávat, že účinky sociálního uzavírání nebudou v současné neoliberální fázi omezeny pouze na určité oblasti, ale obecně se projeví ve všech společnostech ovlivněných globalizací. Skutečně jsme svědky silných tendencí k sociálnímu uzavírání i v západních společnostech. Projevují se xenofobním násilím, negativním hodnocením migrace a zvláště imigrace, voláním po zvýšení vnitřní bezpečnosti a zdůrazňováním zločinnosti zahraničních minorit, které dominují veřejnému diskursu, stejně jako restriktivními opatřeními, která v tomto ohledu přijímají vlády pod tlakem veřejného mínění. Protože na jedné straně neoliberální sémantika neobsahuje žádnou slovní zásobu vhodnou k afirmativnímu popisu těchto tendencí a na straně druhé je oživení tradiční nacionální sémantiky kvůli jejímu konfliktnímu potenciálu problematické, musíme počkat, abychom zjistili, v jaké formě se budoucí artikulace této tendence sociálního uzavírání společností objeví. Až budou konkrétní pojmy jakékoliv – rozhodně budou etatistické.

IV.

Doposud jsme se zabývali cyklickou strukturou modernizace na makroúrovni *longue durée*. Závěrem bych rád trochu osvětlil změny – které díky současné změně sémantiky – probíhají v každodenním rámci jednání v postsocialistických zemích. Tyto změny budu zkoumat v časové, prostorové a sociální dimenzi každodenního jednání.

Časová dimenze

Změna v časové dimenzi během transformačního procesu se na systémové úrovni projevuje přechodem od dominance státu k dominanci trhu. Bývalá autonomie byrokratické organizace času je odstraněna nebo alespoň omezena rytmem reprodukce kapitálu, který nelze řídit centralizovanými byrokratickými prostředky. Na úrovni každodenního života to znamená, že vlastní výkon člověka se stává významným faktorem ovlivňujícím budoucí plány, které již nejsou zajištěny státem (nebo jen do malé míry). Jedním z jasných důsledků této změny je znovuotevření individuální dimenze budoucnosti, která byla po desítky let socialismu blokována. Jaké jsou charakteristické znaky nové časové sémantiky? Je typická přechodem od marxistického referenčního rámce k idejím ekonomického a politického liberalismu v celém sémantickém spektru postsocialistických společností. Skutečnost, že tato sémantická změna otevírá horizont budoucnosti, není bez paradoxu: marxismus je ve své podstatě charakteristický lineárním pojetím historie, ve kterém moment otevřené budoucnosti hraje důležitou roli pro transcendenci současnosti. Totalitární provedení marxistického plánu v socialistických zemích vedlo paradoxně k paralyzování sociálního života, ve kterém se tato utopická transcendentní dimenze, otevírající budoucnost, stala na úrovni každodenního života naprosto zbytečnou. Současně je nahrazena liberální konstrukcí společnosti, která vychází, stejně jako za marxismu, z lineární, postupující humanizace pomocí ekonomického růstu a zvyšující se úrovně vývoje společnosti. Sémantika této konstrukce ovšem nezahrnuje žádné momenty transcendující utopie, protože zná jen jednu společnost, ve které se lineární, postupující humanizace může uskutečnit: a to společnost liberální. Vnitřní budoucnost společnosti se v rámci liberálního pojetí společnosti otevírá, ale budoucnost historická je již uzavřená. V této časové sémantice, která otevírá budoucnost pro individuum uvnitř společnosti, ale která vidí budoucnost společnosti jako uzavřenou, zřejmě leží přitažlivost liberální ideologie v postsocialistickém kontextu: občané se nezajímají o historické experimenty s budoucností, ale spíše o svůj individuální rozvoj ve stabilních sociálních podmínkách.

V zemích bývalého reálného socialismu se ovšem budoucnost, nově otevřená přechodem od marxismu k liberalismu, považuje za návrat k modelu sociálního řádu, který byl v minulosti opuštěn. Sémantika otevření budoucnosti prostřednictvím návratu zde tvoří cyklickou časovou smyčku, do které se, opět paradoxně, postsocialistické země pokoušejí chytit svou socialistickou minulost, aby tak svou historii zbavily tohoto nyní jakoby cizorodého tělesa.

Časová sémantika, která zde byla zhruba načrtnuta, nevisí samozřejmě volně ve vzduchu. Je součástí sociálního diskursu moci, ve foucaultovském smyslu, a určuje nové vzorce hodnocení a sebepojetí biografií na úrovni každodenního života. V tomto smyslu se budoucnost neotevírá pro každého: cyklická časová smyčka návratu do budoucnosti pro jisté generace a sociální skupiny budoucnost uzavírá [Huinink a Mayer 1993]. Na úrovni individua znamená nemožnost artikulovat jisté části vlastní biografie to, že tato zásoba vědomostí, která stále orientuje individuální jednání, zůstává skrytá nepojmenovaná. Na kolektivní úrovni se tyto nevyjádřitelné části biografií spojují v kolektivní histo-

rii, kterou v její totalitě nelze tematizovat, a která tak vyvolává nejistotu o kolektivní identitě.

Změny v postsocialistické časové sémantice formují tedy každodenní pole jednání několika způsoby: otevírají horizont budoucnosti pro individuální jednání, ale vylučují z tohoto horizontu moment utopické transcendence. Vynucují redefinici biografii a filtrují tak akterovy praktické možnosti vstupu do nově otevřené budoucnosti. Současně tabuizují části stávající kolektivní zásoby vědění, činí je neartikulovatelnými a připravují tím půdu pro budoucí potřebu jejich vyjádření.

Prostorová dimenze

Prostorová dimenze každodenního jednání se během transformačního procesu mění také paradoxním způsobem. Požadovaný přechod od státu k trhu je doprovázen změnou v prostorové struktuře společnosti. Jak by řekl Wallerstein [1986: 57ff]: uzavřenost byrokratického centralizovaného světového impéria byla narušena otevřeností polycentrického ekonomického systému. Dosah individuálního pole jednání zde obrovsky narostl díky individuální mobilitě, které bylo dosaženo. V tomto ohledu má transformace otevírající účinek podobný tomu, který se odehrál v dimenzi časové. Ale již jsme viděli, že tyto možnosti individuální mobility přinášejí sociální uzavírání a exkluzi omezováním migrace a násilnou xenofobii. Navíc spolu s rozpadem imperiální struktury východního bloku přestala platit také její teritoriální organizace se svou prostorovou sémantikou. Tím se znovu otevřela možnost pro redefinici sociálního prostoru etnicko-kulturní sémantikou dříve vlastní nacionalismu. Dynamika této redefinice sociálního prostoru staví postižené postsocialistické země často do téže geopolitické pozice, ve které se nacházely na konci devatenáctého století, kdy se započal proces formování národních států. Také tato změna prostorové dimenze přináší do vývoje těchto zemí jistý druh cyklicity.

Prostorová sémantika transformačního procesu tak nese dva vzájemně si odporující repertoáry: prvním je liberální repertoár mobility a prostorového otevírání v rámci volných, globalizovaných trhů; druhým je repertoár etnické nebo nacionální segregace, která je podporován revitalizovanou dynamikou formování národních států. Tyto repertoáry také označují dva póly, mezi nimiž vznikají nové politické kultury transformovaných zemí, nabízející symbolické souřadnice pro formování nových identit svým biograficky znejistěným občanům.

Sociální dimenze

Změna prostorové dimenze následkem transformačního procesu postsocialistických společností se netýká pouze nové organizace sociálního prostoru prostřednictvím mobility nebo etnické segregace. Nově se vytvářející diferenciaci sociálních pozic přináší novou distribuci životních šancí a určuje tak také nové hranice v sociálním prostoru, čímž způsobuje novou organizaci sociálních skupin a jejich sociálních sítí.

Diferenciaci životních šancí spojená s enormní nově vznikající sociální nerovností znamená prudké zvětšování mezery mezi nižšími a vyššími pozicemi ve společnosti a novou organizaci sociální distance mezi skupinami a individui. V této souvislosti se v sociálních vztazích nově strukturují přátelství a anonymita, důvěra a distance.

Pevnou součástí obecné, každodenní zásoby vědomostí ve společnostech reálného socialismu byla zkušenost, že normy sociální solidarity a reciprocity povinností jsou platné pouze uvnitř vlastní sociální sítě a že využívání a zneužívání pozic v povolání nebo

institucích v zájmu členů vlastní sítě náleží také k tomuto požadavku solidarity [Nowak 1980].

Transformací byly v sociálních sítích vytvořeny nové hranice, dané sociální nerovností a distribucí zboží a služeb trhem, který je na neformálních sociálních vztazích nezávislý. Zvětšila se sociální distance mezi profesními skupinami a sociálními třídami, změnil se dosah osobních a neformálních vztahů a do sociálních vztahů vstoupila nová vrstva anonymity. Tato nově vytvořená vzdálenost mezi aktéry vyžaduje novou, obecnější organizaci každodenní komunikace, ve které není ochota uznat jiného člověka jako rovnocenného partnera závislá na tom, zda se jedná o známého, či nikoliv. Sémantika, která slouží této nové organizaci komunikace je sémantikou profesionalizace [Tänzler a Mazálková 1996]. Anonymní aktéři by se k sobě měli chovat jako profesionálové podle svých profesních standardů, které jsou ospravedlněny expertizou, nikoliv osobní známostí. Tato sémantika směřuje k objektivizaci sociálních vztahů, v jejichž centru stojí proměna speciálního vědění ve službu, která se neděje kvůli dané osobě, ale stane se tržní nabídkou. Sémantika profesionalizace takto náleží do repertoáru návratu, jehož pomocí má být neutralizována stará, reálně socialistická zásoba vědění a její používání.

Nyní vidíme, že tendence k návratu, kterou můžeme objevit na časové a prostorové úrovni, se ukazuje také v sociální dimenzi transformačního procesu a v její sémantice. Diferenciace životních šancí založená na sociální nerovnosti, doprovázená anonymitou a odosobněním každodenní komunikace, zvětšování sociální distance mezi sociálními skupinami legitimované sémantikou profesionalizace a výkonu, hodnocení sociální pozice vedené kritérii materialistického úspěchu, to všechno jsou charakteristické znaky západních industrializovaných společností, ke kterým se postsocialistické země nyní vrací. Není proto velmi pravděpodobné, že by liberální sémantika byla schopná plně zvládnout dynamiku vývoje časové, prostorové a sociální dimenze transformačního procesu, nebo dokonce schopná zastavit dějinnost moderních společností. V tomto smyslu není transformační proces krokem směrem k liberálnímu konci historie. Opakování cyklu je součástí archivu moderny, v němž je liberalismus obsažen. Je-li přednesená teze správná, musíme s opakováním cyklu počítat. Tentokrát ne snad v podobě systémové změny, ale dozajista jako s rostoucí preferencí pro etatističtější sémantiky řádu.

ILJA ŠRUBAŘ *studoval filozofii, sociologii a historii v Praze a ve Frankfurtu nad Mohanem. Je řádným profesorem sociologie na Univerzitě Erlangen-Norimberk. Zabývá se sociologickou teorií, zvláště pak sociologií interpretativní (fenomenologickou), teorií jednání a sociologií vědění, dějiny sociologie, sociologií společností střední Evropy, postsocialistickou transformací. Přeložil a k vydání připravil německý výbor z díla Jana Patočky, je editorem z pozůstalosti vydávaných spisů Alfreda Schütze.*

Literatura

- Bornschier, Volker 1988. *Westliche Gesellschaften im Wandel*. Frankfurt/M.: Campus.
- Braudel, Fernand 1962. „Histoire et sciences sociales.“ in *Ecrits sur l'histoire*. Paris: Flammarion.
- Braudel, Fernand 1966. *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris: Armand Colin.
- Foucault, Michel 1973. *Archeologie des Wissens*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.

- Huinink, Johannes, Karl Ulrich Mayer 1993. „Lebensverläufe im Wandel der DDR-Gesellschaft.“ S. 151-171 in *Der Zusammenbruch der DDR*, hrsg. von Hans Joas und Martin Kohli. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- List, Friedrich 1842. *Das Nationale System der politischen Ökonomie*. Stuttgart: Cotta.
- Luhmann, Niklas 1984. *Soziale Systeme*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Mannheim, K. 1968. *Freedom, Power and Democratic Planning*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Marx, K. 1962. *Das Kapital*, Bd. I. MEW Bd. 23. Berlin: Dietz.
- Matějů, Petr 1998. „In Search of Explanations for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries.“ S. 183-230 in *Eliten, politische Kultur und Privatisierung in Ostdeutschland, Tschechien und Mitteleuropa*, hrsg. von Ilja Šrubar. Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- Mill, J. S. 1963 (1859). *On liberty*. London: Oxford University Press.
- Mill, J. S. 1985 (1863). *Utilitarismus*. Stuttgart: Reclam.
- Nowak, Stefan 1980. „Value Systems of the Polish Society.“ *The Polish Sociological Bulletin* 2: 5-19.
- Ritter, G. 1991. *Der Sozialstaat*. München: Oldenbourg.
- Rose, R., W. Seifert 1995. „Materielle Lebensbedingungen und Einstellungen gegenüber Marktwirtschaft und Demokratie im Transformationsprozeß. Ostdeutschland und Osteuropa im Vergleich.“ S. 277-298 in *Transformation sozialistischer Gesellschaften. Am Ende des Anfangs*, hrsg. von H. Wollmann. Leviathan, Sonderheft 15. Opladen: Westweutscher Verlag.
- Saussure, Ferdinand de 1967. *Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft*. Berlin: de Gruyter.
- Schumpeter, Joseph A. 1961. *Konjunkturzyklen*, Bd. I. Göttingen: Vandenhoeck.
- Sombart, Werner 1934. *Der deutsche Sozialismus*. Berlin: Buchholz & Wiesswange.
- Spencer, H. 1889. *Principien der Soziologie*, Bd. III. Stuttgart: Schweizerbart.
- Šrubar, Ilja 1996. „Zyklus und Wende. Zur Verortung der Transformation postsozialistischer Länder im Prozeß europäischer Modernisierung.“ *Soziologische Revue* 19(Sonderheft 4): 23-38.
- Sumner, W. G. 1947 (1883). *What Social Classes Owe to Each Other*. Los Angeles: Pamphleteers.
- Tänzler, Dirk, Ivana Mazálková 1996. *Verkehrte Welt. Unternehmensfusion als Synthese von Produktionsmilieus*. MS Wissenschaftszentrum zu Berlin.
- Wallerstein, Immanuel 1986. *Das Moderne Weltsystem*. Frankfurt/M.: Syndikat.
- World Economic Outlook. Globalization: Opportunities and Challenges* 1997. Washington, DC: International Monetary Fund.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 33, 2001, č. 2

ŠTÚDIE

Martin Kreidl: Postoje k nerovnostem, legitimita a sociální zkušenost v období transformace

Ján Buček: Miestná autonómia, samospráva a etnické menšiny

Peter Gajdoš: K vybraným problémom transformácie sociálno-priestorovej situácie Slovenska

Z DEJÍN SOCIOLOGICKÉHO MYSLENIA

Robert Klobucký: Vplyv T. G. Masaryka na konštituovanie slovenskej sociológie

INFORMÁCIE

Piotr Sztompka: XV. Svetový sociologický kongres ISA. Sociálny svet v 21. storočí: rozporuplné dedičstvo a nastupujúce výzvy

Ladislav Macháček: Časopis *Slovenská štatistika a demografia* (2000)

RECENZIE

Ivan Buraj: *Foucault a moc* (Ján Sopóci)

Alojz Ritomský: *Deskripcia dát pomocou SPSS* (Monika Imrichovičová)

Ludmila Fialová, Dana Hamplová, Milan Kučera, Simona Vymětalová: *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství* (Martina Bausová)